

որ հասակի համեմատութեամբ 44՛6 ցուցիչը կու տայ . Մարտին²⁵ կը դնէ 45՛8 (Նորմանդիոյ Յրանսացիները՝ 44՛7, Չեխերը՝ 45՛0) : Վրացի պրոֆէսորը²⁶ նոյն թիւով հայերու ձեռքի տարածութիւնը կը գտնէ 19՛9 հրդմ. , բազուկի համեմատութեամբ 26՛4, սրունքի երկայնութիւն՝ 87 հրդմ. , հասակի համեմատութեամբ՝ 52՛2 :

(Շարունակելի :)

Պ . Է .

ՅԵԿՈՐ ՆԵՏՐԱՐԵՆՅ ԵՊԻՍԿՈՍՈՍ ԱՐԺՎԷԻ

ՀԵՅ ԲԵՆԵՍԵՂԺ ՄԸ ԺԵ . Դ ԵՐՈՒ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԵՆ

(† 1501)

Դեռ փորձ չէ եղած ուրուագծելու եպիսկոպոս բանաստեղծիս կենսագրութիւնը, ստուգելու անոր ժամանակն եւ ամփոփելու անոր ցիր ու ցան գրական արտադրութիւնները : Առաջին փորձն է այս :

Նկատմամբ բանաստեղծիս անձին եւ ժամանակին ակնարկութիւն մ'ըրած է Ղեւոնդ Վ . Փիրղալէմեան¹, նոյնանցելով զինքը 1464ին յիշուած Յակոբ քահանային եւ 1467ին յիշատակուած Յակոբ եպիսկոպոսին հետ : Անոր գրութիւններու մասին հարեւանցիկ նկատողութիւններ բրած են Ն . Գարամեանը² եւ Կ . Կոստանեանը³ : Գրուածքներէն ծանօթ են հրատարակի վրայ երեք տաղ միայն :

Յակոբ Նետարենց մեծահասակ քահանաստեղծներէն չէ անշուշտ : Բայց եղած է իր դարուն համար ակնաւոր գէմք մը, մտքով «չնորհածաւար», անձամբ «հեղ եւ խոնարհ եւ ամենայն շնորհօք լի», արուեստով «քաջ քարտուղար», այսինքն զրիչ, եւ հմտութեամբ «անյաղթ փրկիսփայ», որով քաջաձայն երգիչ պէտք է իմանալ : Իր գրուածքները կարգացուած են ախորժամբ, նաեւ երգուած եկեղեցիներու մէջ :

²⁵ Lehrbuch, S. 293.
²⁶ Arch. f. Anthr., 1925, p. 86—87.
¹ Ղ . Վ . Փիրղալէմեան, Նոտարք Հայոց, Կ . Պոլիս 1888, էջ 219, ծ . 1 եւ 229, ծ . 2 :
² Արարատ, 1895, էջ 91 :
³ Նոր Ժողովածու, Բ . : Տիգրիս 1892, էջ 19—20 : «Մենք անկարող ենք որոշել թէ Արծկէացի կամ Նետարենցը եւ այս Յակոբ [Թոխաթեցի] երէցը նո՞յն են . պարզ է, որ երկուսն էլ եթէ ոչ աւելի վաղ ժամանակների գէթ ժե . դարի սկիզբների մարդէկ են» :

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Յակոբ ծնած է Արծկէ ծովահայեաց քաղաքը, Բզնունեաց ծովակին ափանց վրայ տարածուած : Նետարենց⁴ տոհմէն էր . որդի Ներսէս քահանայի եւ Սաթուն Մելիքի : Իր եղբայրն էր Ղազար քահանայ, որ «չնորհավից» կը յորջորջուի . անոր խնդրանքով գրած է Յակոբ «Մքանչելի սուրբ Նշանդ պատուեալ» տաղը : Ղազար⁵ վախճանած է 1491ին, թողլով իւր կիներ Դովլաթ եւ որդիքն եղբորը խնամքին : Ասոնցմէ Չաքարիա դպիր մասնաւորապէս վայելեց իւր հօրեղբոր դուքն ու հոգածութիւնը : Իւր եղբոր մահը լացաւ Յակոբ առանձին ողբով :

Թէ զո՞վ իրեն դաստիարակ ունեցաւ Յակոբ, յայտնի չէ : Հաւանօրէն իւր հօրը՝ Ներսէս քահանայի առաջնորդութեան տակ առաւ անիկա ուսման նախատարերքը եւ զարգացուց ապա ինքնօգնութեամբ : Ինքն ալ կոչուած էր քահանայութեան : Չափահաս տարիքին առաւ իրեն կին Մեհրուբանը . բայց երկար չկրցաւ վայելել անոր սէրը : Մեհրուբան 1464էն յառաջ կը վախճանի, ինչպէս կ'երեւայ՝ անծնունդ : Յակոբ այրիացած՝ կ'առանձնանայ Արծկէի Սքանչելագործ Ս . Նշան վանքը . ու կը նուիրուի խորհրդապաշտ կեանքի եւ գրական զբաղումներու :

Սքանչելագործ վանքը Բզնունեաց դաւառի ամենանշանաւոր սրբավայրն եւ ուխտատեղին էր : Դիրքն, օդն ու ջուրն եւ ամէն ինչ սքանչելի : Արեւելեան կողմէն կը տարածուին վանքին առաջ Արկէ քաղաքի որթատունկ եւ մրդաւէտ այգիները . անոնց կից են մարգագետինները, որոնք կը հասնին մինչեւ ծովին եզերքը : Ծովը իւր երկնագոյն մոյլ-կապոյտ մակերեւոյթովը նոր հրապոյր կ'ընծայէ այդ գրաւիչ տեսարանին : Հարաւէն կը ցցուին Նեմրութ ու Գրգուռ հրաբխային լեռները . եւ հիւսիսէն կը բարձրանայ սպիտակափառն Սիփան : Ամբողջութեամբ գաւառին առատա-

⁴ Անունն Նետարենց Չեռաղիւններէն ոմանք կը ներկայացնեն «Նետարենց» սրբագուած՝ «Նետարենց» (էջմ . 282) . «Նետարենց» (Այտըն) . «Նետարենց» (Պարիս) են : Ուղղագոյնն է անշուշտ Նետարենց, ինչպէ՞ ունի՝ չորս անգամ կրկնուած՝ Չաքարիա դպիր, Յակոբի եղբորդին, իւր ինքնագիր Յիշատակարաններու մէջ (տե՛ս վարը) :
⁵ Թէպէտ իրեն ժամանակակից եւ հայրենակից, բայց ուրիշ անձնաւորութիւն է Ղազար զրիչ, որդի Հազարբէկի եւ Շահաստանի, որ 1465ին օրինակած է Արծկէ Ոսկեփորիկ-Տօնական մը (Թ . 38 Տիւրքմէնի հայերէն Չեռաղբայ) : Հաւանօրէն սա է նաեւ 1475ին նոյն տեղ օրինակուած Յայսմաւուրքին զրիչ Ղազարը (Թ . 11 Հայերէն Չեռաղբայ Մաղնիսայի . Տ . Վ . Պալան, Յուլիան, էջ 34—36) :

բուղի ջրամբարն է : Բուսականութեամբ հարուստ անդերն ու անդաստանները իրենց երեսը դէմ տուած դէպի արեւելք, դէպի Վարազայ լեռը կը ծիծաղին ուրախադէմ, հայցելով Վարազայ Ս . Նշանին պահպանութիւնը Բզնունեաց աշխարհին վրայ :

Վանքն ունի իւր սեպհական կալուածները . իր թեմին կը պատկանին շրջակայ աւելի քան երեսուն հայաբնակ գիւղերը⁶ :

Յակոբ հմուտ էր գրչութեան արուեստին . կ'անուանուի «քաջ քարտուղար» : 1464ին Գուրչատ Սաթունի յանձնարարութեամբ կ'օրինակէ Աւետարան մը, «ի քաղաքիս Արծկէ, ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարի մօրս լուսոյ ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարի մօրս լուսոյ Աստուածածնի եւ Ս . Ստեփանոսի Նախաւկայի եւ մերոյս մենաստանի Սքանչելագործ Ս . Նշանի» . հոս կը խնդրէ յիշել «զախմար գրիչս Յակոբ («քահանայ») եւ զծնողսն իմ տոս եւ զՍաթունի Մելիք եւ զեղբայրն իմ զչնորհալից քահանայն Ղազար . եւ զամուսինն իմ զՄեհրուբանն զփոխեցեալն ի Քրիստոս»⁷ :

Յիշատակարանիս վերջը կը խնդրէ յիշել «զՄինաս եպիսկոպոսն զփոխեցեալն ի Քրիստոս եւ զԱստուածատուրն» : Փիրղալէմեան եպիսկոպոսիս անուան կից կը ծանօթագրէ . «Թերեւս էր սա վանահայր Սքանչելագործայ ուխտին եւ դէտ վիճակին Բզնունեաց» : Իսկ Աստուածատուրը ըլլայ թերեւս տեղապահ :

Յակոբ այս միջոցին դեռ «քահանայ» էր : Հաւանօրէն ինքն եղաւ Մինաս եպիսկոպոսի անմիջական յաջորդը Բզնունեաց աթոռին վրայ : Յամենայն դէպս երեք տարի յետոյ կը հանդիպինք մենք իրեն եպիսկոպոսական տիտղոսը զդեցած : 1467ին կ'օրինակէ ուրիշ Աւետարան մը . Յիշատակարանին մէջ կը գրէ . «Եւ արդ զրեցաւ սա ի քաղաքս Արծկէ, ընդ տարան մը . Յիշատակարանին տաճարիս եւ հովանեաւ Ս . Աստուածածնի մօրս լուսոյ Ս . Նշանի Պատերազմի . ի թուին Հայոց ԶԺԶ ի թագաւորութեան որդւոյ Զհանչայի՝ Հաւթաւորութեան որդւոյ Զհանչայի՝ Յայսմաւարայ՝ տեառն տէր Ստեփանոսի : Յայսմաւի, յորում Ուլուն Հասան զԶհանչէն կոտորեաց . եւ մեք յահ ենք եւ ի փախ եւ ի դառնութեան ժամանակի . (զրեցաւ) ձեռամբ Յակոբ եպիսկոպոսի»⁸ :

⁶ Գէորգ Շէրենց, Սրբավայրեր : Թիֆլիս 1902, էջ 94—96 :
⁷ Փիրղալէմեան, Նոտարք, էջ 218—219 :
⁸ Փիրղալէմեան, անդ, էջ 229 : Մանօթութեան

Ուրիշ Աւետարան մ'ալ կ'օրինակէ «Յակոբ եպիսկոպոս» սատարութեամբ իւր եղբորորդւոյն «Չաքարիա դպիր», «ի քաղաքս Արծկէ, ընդ հովանեաւ Ս . Աստուածածնի եւ Սքանչելագործ Ս . Նշանի» 1499ին «ի խնդրոյ Ստեփանոսի որդւոյ Մովսէսի»⁹ :

Ուրիշ անձ է տէր Յակոբ զրիչ որդի Յովհաննէս քահանայի, որ 1482ին օրինակած է Մովսէս զրիչի հետ Յայսմաւուրք մը¹⁰ եւ 1500ին առանձին՝ Աւետարան մը¹¹, երկուքն ալ յԱրծկէ : Մովսէս, որ 1502ին յԱրծկէ օրինակած է Աւետարան մ'ալ¹², հաւանօրէն նոյն է այն Մովսէսի հետ, որուն խնդրանքով յօրինած է Յակոբ Նետարենց իւր տաղն ի Ս . Գէորգ «ՅԱստուծոյ ընդրեցար դու բարի» սկզբնաւորութեամբ :

Յակոբ Նետարենց եպիսկոպոս վախճանեցաւ 1501ին, Հայոց ԶԾ թուականութեան : Իր եղբորորդին Չաքարիա դպիր այս թուին կ'օրինակէ Մաշտոց մը, որուն Յիշատակարանին մէջ կ'արձանագրէ շատ կարեւոր տողերս¹³ .

«Յիշեցէք ի Քրիստոս զիցուն գրիչս Չաքարայ դպիրս եւ զծնողս իմ զՂազար քահանայն եւ զմայրն իմ զՄաւլաթի եւ զեղբարսն իմ զԿարապետ նորնձա քահանայն եւ զՅովհաննէս եւ Ներսէս եւ զԴաման : Եւ զԹորեղ վանէսն եւ Ներսէս եւ զԴաման : Եւ զԳորեղ քայ(ր)ն իմ (Չեռ . մի՛) շնորհաւատալ եւ զԳալբարտօղարն եւ զՅանյաղբ փրկիսփայն զՅակոբ եպիսկոպոսն յիշեցէք ի Քրիստոս . զի յայսմ ամի փոխեցաւ առ Աստուած . եւ խիստ կեցիւ զայս զպիւրաբն իմ . զի հեռացայ ի քաղաքս քաղաքս քաղաքս քաղաքս . զի հեղ էր եւ խոնարհ եւ ամենայն շնորհօք լի» (թղ . 213 ա) :

«Դարձեալ աղաչեմ զձեզ մանկունք սուրբ եկեղեցւոյ, զՅակոբ եպիսկոպոսն որ մալանուն Նետարենց ասեմ, յիշեցէք ի Քրիստոս եւ Աստուած ողորմի ասացէք . որ ուսուցեր է ինձ զարուեստս գրչութեան . եւ սխալանաց եւ խոշորանաց անմեղադիր լերուք, զի դեռ նո(ր)ուսում էի» (թղ . 213 բ) :

«Քրիստոս Աստուած ողորմի ստացողի զրոցս . . . եւ ինձ զծոյրս մեղաւոր Չաքարայ

մէջ կը գրէ Փիրղալէմեան . «Ինձ թուի թէ Նետարենց երգասաց նշանաւոր եպիսկոպոսն է» :
⁹ Աւետարան Օճախ գեղ Շիրակայ (ի հաւաքմանց շ . Մ . Պատուրեանի) :
¹⁰ Հ . Յ . Քոսեան, Յուլիան հայերէն ձեռագրաց կարնոյ գիւղերու, Թ . 8, Յայսմաւուրք երկնիստ գեղի Ս . Աստուածածնի եկեղեցւոյ :
¹¹ Կը յիշուի ի Չեռաղբայ Ախլայայի (ի հաւաքմանց շ . Մ . Պատուրեանի) :
¹² Աւետարան ի ձեռագիրս Տարօնոյ :
¹³ Էջմ . Թ . 214 :

սարկաւազին եւ ծնողացն իմ Ղազար քահանային եւ մօր իմոյ Դովաթին եւ հօրեղբարսն իմ Յակոբ եպիսկոպոսին, որ մականունն Նետարի(ն)ց ասեն: Աստուած ողորմի ասացէք նոցա եւ Աստուած ձեզ ողորմեսցի. ամէն:»

Սոյն Չաքարիա 1511ին ի վայելուին Մկրտիչ վանից հօր գրած Աւետարանի մը մէջ¹⁴ միւսանգամ կը յիշէ իւր հօրեղբայրը. «Աստուած ողորմի ասացէք ինձ Չաքարիայ սարկաւազի եւ ծնողացն իմ Ղազար քահանայի եւ Դավիթի. եւ եղբարցն իմ Կարապետ կրօնաւորի եւ Ներսէսի. եւ փոխեցելոցն առ Աստուած Յովանիսին եւ Դարմանին եւ քրեւրացն Արղունին եւ Մահաւանին. եւ հօրեղբորն իմ Յակոբ եպիսկոպոսին որ մականունն Նետարի(ն)ց ասի»:

Արծկէի աթոռին վրայ Յակոբ եպիսկոպոսին յաջորդն եղած կ'երեւայ տէր Ներսէս: Մովսէս գրիչ իւր 1502ին «ի քաղաքս Արծկէ, ընդ հովանեաւ Ս. Սքանչելագործին եւ պատերազմի Ս. Նշանին եւ Ս. Աստուածածնին» օրինակած Աւետարանը կ'աւարտէ «ի հայրապետութեան տեսուն Ներսիսի»: Չինքը կը յիշէ նաեւ Գրիգոր արեղայ իւր 1502ին օրինակած ձառնարանին մէջ¹⁵: Կարեւոր կը համարիմ յառաջ բերել Յիշատակարանը ամբողջութեամբ, ուր պատկերացուած է Արծկէի քաղաքական եւ տնտեսական կեանքը 1500—1502 տարիներուն, երբ կը վախճանէր Յակոբ եպիսկոպոսը:

«Փառք... որ ետ կարողութիւն Գրիգոր արեղայի, հասանել ի յաւարտ գրոցս որ կոչի ձառնարան, ի թվականիս մերում ի Զ եւ ՄԱ, ի դառն եւ ի դժար ժամանակի, որ կամք յերբի 'ե ի տատանի:

Չի ազգն Սաւֆեաց ելին ի ԶԽԹ (1500) թվին եւ զօրածողով արարեալ ի յԵրզնկայն, եւ զիմեալ ի յարեւելս հասին ի դուռն Ալաւանաց եւ արեալ զԾամասիսի եւ զամենայն տունն Ծրլանայ որ են Աղուանք. եւ նստան անդ տարի մի եւ արարին շատ աւերք: Եւ ոյժ առեալ անտի դիմեցին ի վերայ Ալաւանդ փատրաշահին թաւրիղոյ եւ ի դիմի հարեալ կոտորեցին զնա յանինայ եւ փախտական արարին, եւ ինքեանք առեալ զթախթըն թաւրիղոյ նստան. եւ տիրեաց կարմիր գտակն Ատրպատական տանս: Եւ ի միւս ամին դարձեալ գնացին յԵրզնկայն հետեւեալ տարին. եւ նա եւս

¹⁴ Պահուած Տիւրքիզէնի Համալսարանի Մատենադարանի հայերէն թ. 27 ձեռագրին մէջ, թղ. 313ա: ¹⁵ ձառնարան Մշոյ Աւարելոց վանքին:

եւ անտի փախուցեալ գայ ի թաւրէզ. եւ անտի էջ ի Պաղտատ. իսկ Սօֆին դարձեալ եկն ի թաւրէզ. եւ կալաւ զամենայն աշխարհս. եւ արարին շատ աւերք. եւ բազում արեան հեղմունք. եւ անխնայաբար կոտորեցին զազգն Տաճկաց յամենայն տեղիս զայնոսիկ որ զինուորք էին լեալ: Եւ եկեալ ի յԱրծկէ եւ յԱրծկէ նստան եւ երկու անգամ թալանեցին. եւ թողեալ գնացին: Իսկ Գուրթն ի կողմանցն Բաղիշոյ եկեալ էառ զԱրծկէ եւ ամբացաւ անդ: Յետոյ եկեալ Սօֆին. եւ եղեւ շատ կռիւ եւ աղմուկ եւ այլ ոչ կարաց առնուլ ի Բրտոյն: Եւ քաղաքն եւ բերդն մնաց ի հասար՝ յաշնանէ մինչեւ ի գարուն: Եւ զերկիրն առեալ կարմիր գտակն եւ նստաւ. եւ այնչափ ճշդիւ մալ էառ ի քրիստոնէից, մինչ զի այլ ոչ մնաց գինդ եւ ապարանջան յականջս եւ ի ձեռս կանանց. եւ ոչ զգեստ եւ ոչ զարդարանք:

Եւ կողոպտեալ եղեն յընչից եւ ստացուածոց. եւ եղեն ամենեքեան այր եւ կին իբր զգերոյ տէր, պատառատուն եւ հնոտի հանդերձիւ, դառն եւ տխուր կերպարանօք: Չի որք էին ի ձեռն հաստ ալանաց (?) զհակն փոխանակ առնուին զօրդիս նոցա ի ծառայութիւն ինքեանց մինչեւ բերցեն զգրամն եւ տարցին եւ թէ յամիցեն եւ ոչ բերցեն, մնացեն որդիք նոցա ծառայք ինքեանց:

Արդ ի սոյն դառնացեալ աւուրքս եղեւ աւարտ գրոցս ի քաղաքս Արծկէ, ընդ հովանեաւ Պատերազմի Ս. Նշանիս եւ սուրբ Սքանչելագործիս, ի հայրապետութեան Տեառն Ներսէսի, որ ոչ գոյ շինութիւն ի յէջմիածինն, եւ ոչ խաղաղութիւն յաշխարհս Հայոց: Արդ ես Գրիգոր արեղայ գրեցի զգիրս սուրբ: Չոր ստացաւ աստուածասէր տանուտէրին գեղջին Ասոյ եւ քահանայքն Տ. Աստուածատրին եւ իւր որդոյն Տ. Պետրոսին...»:

ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Յակոբ Նետարիենց Արծկէի եպիսկոպոսի անուամբ ծանօթ են ինձ հետեւեալ գրուածքները, ամէնն ալ տաղաչափուած:

1. Ուսանաւոր Յակոբ վարդապետէ ասացեալ ի վերայ Յուսկանն որդոյն Ստեփանոս քահանային:

Եկայք պատմեմ ձեզ սքանչելի. Ըզվարք սրբոցն Ստեփանոսի. Որ ի գեղջէն Արտամէտի, Որդի Յուսկի քահանայի:

Ի թուականիս Հայոց աղբի, Վեցհարիւր եւ եւթանանի, Ի գալ զօրացնն թաթարի, Չազգըս Հայոց արին գերի...:

Վ. Շարադրողի այսրմ բանի Մրտօք մուրր անիմաստի, Յակոբ անուն բանասիրի. Բերան մ'ասէք Տէր ողորմի:

Չեռագիրք՝ Երեւան, Պետրոսեպարան, թ. 383, 48—53 ր (1611): 863, 101 ա (ԺԸ): Էջմ. Գէորգ. ցուց. 47, 369 ա (1607). Հմմտ. Գ. Տէր-Մկրտչեան, Հայկականք Բ., Վաղարշապատ 1899, էջ 91:

2. Վարք եւ պատմութիւն Մարխայ եւ կոստանայ վաճառականացն. Յակոբ եպիսկոպոսի ասացեալ Արծկեցւոյ¹⁶:

Եկայք օրհնեմք զԱստուած որ ողորմած է. Եւ նա միշտ ըզճառայս իւր անտես չառնէ. Չի քաղցր եւ բարերար եւ մարդասէր է. Եւ զգարձ մեղաւորին հանապաղ խընդէ¹⁷:

Այր մի վաճառական անունն Մարխայ. Որ էր նա բնական ի յերկրէն Սըսայ. Էր նա աստուածապաշտ բարիք ըրիստոնէայ. Ունէր այնչափ ակունք, մալ ու խաղինայ:

Վ. Յակոբ եպիսկոպոսի երգող այս բանիս, ի յԱրծկէ քաղաքէ հանդէպ ծովափիս. Ով պատուական եղբայր որ թէ ուսանիս, Ի յաղօթս քո յիշեալ զմեղաւոր հոգիս¹⁸:

Չեռագիրք. Վիեննա, Մխիթ. Մատ. թ. 745, 34 ա—38 ր = Կերլա, Մատ. Ս. Երբրորդութիւն Եկեղ. թ. 43, 50ա—58ա (ԺԷ): Երեւան, Պետ. Թանգարան, թ. 383, 284ա (1614): 649, 52ա (1652): Էջմ. 515, 54բ (ԺԷ): 1682, 104ա (ԺԷ): 2393, 105ա (ԺԷ): 2459, 301ա (ԺԷ. սկ. պակաս):

¹⁶ Էջմ. 2459 խորագիրն ունի. «...գոր արարեալ է յանասէր եպիսկոպոսն քահանայն տէր Յակոբ Նետարի», իմացի՛ր՝ Նետարիենց:

¹⁷ Չեռագիրներէն ոմանք (Երեւան 383, 649. Էջմ. 2393) գուրս կը թողուն այս տունը:

¹⁸ Կոնիքիւր այս տողերը յառաջ կը բերէ Բրիտ. Թանգարանի Օր. 4580, թղ. 133ա—164բ ձեռագրէն, իբրեւ վերջաբան «Պատմութիւն Չարմանապան Թագաւորի վերջաբան» (F. C. Conybeare, A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum, London 1913, էջ 278): Առանց տարակուսի անտեսած է Կոնիքիւր, թէ Չարմանապան Թագաւորի պատմութեան կից գտնուած է Մարխայ եւ կոստանայ վաճառականութիւնը: Պէտք է ճշդիւ այս կէտը ձեռագրին վերաբնութեամբ:

Յակոբ Նետարիենց ուսանաւորի վերածած է ձեռագրաց մէջ յաճախ տեսնուած «Պատմութիւնն Մարխայ եւ կոստանայ վաճառականացն». որուն սկիզբն է. «Այր ոմն առնուն Մարխաս յերկրէն Սըսայ եւ էր հաւատով քրիստոնէայ եւ ազգաւ հայ... (վ.) Եւ կոստանայ կեցեալ ճգնաւորական կարգաւ ամս է. եւ փոխեցաւ ի Գրիստոս»:

Չեռագիրք՝ Վիեննա, Մխիթ. Մատ. թ. 10, 137 ա: 224, 42 ա: 437, 183 ա: 701, 163 ա: Վենետիկ, Մխիթ. Մատ. թ. 217, 268 ր: 223, 404 ր Եւս¹⁹:

3. Գանձ. Սքանչելագործ սուրբ Նշանին Արծրկոյ քաղաքէ Յակոբ եպիսկոպոսէ Նետարիենց ասացեալ է գովելի եւ աղնիւ:

Յիսուս Գրիստոս արքայդ համայնից. Եւ արարիչ ամենայն գոյից. Տէր եւ իշխան ամենայն էից. Սպասաւորեալ ի հրանիւթ սեռից...:

Վ. Եւ անիմաստ Գանձին ասողի Յակոբ անուն եպիսկոպոսի:

Տուներու սկզբնատառ զբերը կը կապեն՝ ՅԱԿՈՒՅ:

Չեռագիրք. Երեւան, Պետ. Թանգարան, թ. 359: 361: Էջմ. 424, 264 ր: Չմմտո, 22, 316 ա: Թաւրիզ, Յուլյ., թ. 43, 377 ա = Աճառեան՝ Գանձարան, թղ. 502ա²⁰: Վենետիկ, Մխիթ. Մատ. Ը., Գանձարան, էջ 481: Պարիս, Ազգ. Մատ. թ. 84, 330 ա: Քիւրտեան՝ Տաղարան յամէ 1678: Այտըն, Ազգ. Ընթերց. Մատ. թ. 1 (Գանձարան. Հմմ. Բօսեան, Հայք ի Զմիւռնիա, Բ., էջ 15—16):

4. Տաղ ի Սքանչելագործ Ս. Նշանն Արծրկոյ ի նոյն Յակոբ եպիսկոպոսէ:

¹⁹ Կայ նաեւ ընդարձակուած խմբագրութեամբ՝ «Պատմութիւն Մարխայ վաճառականին եւ ընկերոջ նորա, որ եղեւ ի կոստանայիցն. եւ սքանչելեացն զոր եցոյց յօգուտ խոստովանողաց իւրոց: — Յետ կենդանարար շարժարանաց եւ յարութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Գրիստոսի...: Ընդ որս էր այր մի, որում առնուն էր Մարխայ յաշխարհէն կիլիկեցւոյ եւ էր քրիստոնէայ հաւատարիմ եւ ունէր ինչս բազումս... վ. Եւ կոստանայ կեցեալ ճգնաւորական ի Գրիստոս՝ Յիսուս ի Տէր մեր...»: Չեռ. Վիեննա, Մխիթ. Մատ. թ. 960, 165ա—175ա (ԺԷ):

²⁰ «Աճառեան՝ Գանձարան» եւ «Աճառեան՝ Տաղարան» կ'անուանեմ այն Տաղերու եւ Գանձերու հաւաքածոյքները, զորոնք զանազան ձեռագրերէն արտաքրած է յարգելի բարեկամս Չ. Աճառեան եւ նուիրած ինձ (1926): Առթիւս կը յայտնեմ նաեւ հրատարակել իմ շնորհակալութիւնս մեծարեալ նուիրատուին, այս փանկագին ընծային համար:

Մքանչելի սուրբ Նշանդ պատուեալ,
Եւ փառօք անմահին զարդարեալ,
Զչար այսոց զօրութիւն խորտակեալ,
Եւ ըզցաւս մարդկան փարատեալ...

վ. Անիմատս եւ տրգէտ երգողի
Նետարենց սուտանան Յակոբի,
Եւ եղբորս Ղազարի խընդրողի,
Հաւասար ասացէք ողորմի:

Զեռագիրք. Երեւան, Պետ. Թանգարան,
Թ. 359: 361: էջմ. 424, 266 ա: 282 հ. 33 բ
(= Արարատ, 1895, էջ 91): Քէչիչեան, Յուլ. Զմմառու վանուց, 22, 317բ: 73, 136ա: Թաւ-
րիզ, Թ. 43, 378 բ = Աճառեան՝ Գանձ. 503 ա:
Վենետ., Մխիթ. Մատ. Գանձ. Ը., էջ 482:
Պարիս, Աղգ. Մատ. Թ. 84, 332 ա:

Հրատարակուած՝ Ն. Քարամեանցէ Արա-
րատ, 1895, էջ 127:

5. Տաղ Ս. Խաչին ասացեալ Յակոբ եպիս-
կոպոսէ Նետարենց վանն սքանչելագործ
սուրբ Նշանին Արծկոյ քաղաքի:

Խաչն եղիցի մեզ պահապան
Յայսմ հետէ մինչ ի վախճան.
Խաչն ուրացողքն կուրանան.
Հաւատացեալք ուրախանան...

Զեռագիրք՝ Քէչիչեան, Յուլ. Զմմառու
վանուց, Թ. 298, 94 բ (Ժէ): էջմ. 424, 266 ա
(անանուն): Պարիս, Թ. 84 (անանուն):

6. Տաղ Ս. Գէորգայ:

ՅԱստուծոյ ընտրեցար դու բարի,
Շառաւիղ օրհնութեան պողալի.
Ընդ աշխարհս ամենայն գովելի,
Սուրբ Գէորգ նահատակը բարի...

վ. Սխալամիտ եւ տրգէտ երգողի,
Նետարենց սուտանուն Յակոբի.
Մովսիսի այս բանի խընդրողի,
Հաւասար ասացէք ողորմի:

Տուներու սկզբնատուերը կը յօդեն՝ ՅԱ-
ԿՈՒՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ:

Զեռագիրք՝ Երեւան, Պետ. Թանգ. 359:
360: 361: էջմ. 424: 282 հ., 53 բ (= Արա-
րատ, 1895, էջ 124): Քէչիչեան՝ Յուլ. Զմմա-
ռու Մատ. 22, 328 բ: 298, 95 բ: Վենետիկ,
Մխիթ. Մատ. Գանձ. Ը., էջ 489: Տաղարան
Զ., էջ 52: Թաւրիզ, Թ. 43, 384 ա = Աճա-
ռեան՝ Գանձ. 508 ա: Պարիս, Աղգ. Մատ.
Թ. 84, 336 ա:

Հրատարակուած՝ Վկայար. Ս. Գէոր-
գայ, Վենետիկ 1849, էջ 68—69:

7. Տաղ Յարութեան ի Յակոբ եպիսկո-
պոսէ Արծկեցոյ ասացեալ:

Յաւուր յարութեան յորժամ որտան
Երկինք եւ երկիր ի յահէն Քրիստոսի դողան...

Տնակալ գրեւը՝ ՅԱԿՈՒՅ ՄԵՂԱԽՈՐՆ
ԱՍՅԵԼ է:

Զեռագիրք՝ Երեւան, Պետ. Թանգարան,
Թ. 359: 361: էջմ. 424: 282 հ., 30 ա—32 բ
(= Արարատ, 1895, էջ 91): Վենետիկ,
Մխիթ. Մատ. Գանձարան Ա. 361: Ը. 151:
Թ. 344: Պարիս, Աղգ. Մատ. 283, 74 բ: Քէ-
չիչեան, Յուլ. Զմմառու վանուց, Թ. 22,
111 բ: 298, 67 բ: Քիւրտեան՝ Տաղարան
յամէ 1678: Պարիս, Աղգ. Մատ. 84, 117 ա:
Թաւրիզ 43, 194 բ = Աճառեան՝ Գանձ. 272:

Միայն Յ. Քիւրտեանի Տաղարանը յայտ-
նապէս կը կրէ խորագրին մէջ «Տաղ Յակոբ
եպիսկոպոսէ Արծկեցոյ ասացեալ»:

8. Տաղ գարնան:

Գարունն է բացուեր. վարդն ի բաղչանին
Քաղցր եղանակէ բլբլուրն ու զուժրին...

վ. Եւ տէր Յակոբին երգողի տաղին
Որ նա յԱրծկոյ հանդէպ ծովակին.
Զթմբեալս մեղօք ի յախտըս կրկին,
Յիշեցէք յաղօթըս ձեր վերըստին:

Հրատարակած է Կ. Կոստանեանց, Նոր
Ժողովածու, Բ., էջ 16—19:

Տաղս կրկին խմբագրութեամբ հասած է
մեզի, ընծայուած մին Յակոբ Արծկեացոյ
վերոյիշեալ վերջարանով եւ երկրորդը՝ Գրե-
զոր Աթթամարցոյ. կը գտնուի նաեւ անա-
նուն: Ա. խումբէն օրինակ մը աչքի առաջ
ունեցած է Կ. Կոստանեանց²¹ իւր սեպհական
1695ին գրուած Տաղարանին մէջ: Դժբախ-
տաբար Կոստանեանց իւր հրատարակութեան
մէջ այս կրկին խումբերը ձուլած է ի մի,
սրով պայծառ չի տեսնուիր թէ ի՞նչ մասերէ
կազմուած էր Արծկեացոյ ընծայուած օրի-
նակը: Արծկեացի ժամանակով երեցագոյն էր
քան Աթթամարցին. եւ չունինք պատճառ իր
անունն անհարազատ²² համարելու տաղս:

²¹ Նոր ժողովածու, Բ., 19—20:
²² Զ. Պ. Պոստոլեան, Կոստանդին Երզնկացի եւ
իւր բերթուածները. Վենետիկ 1905, էջ 185 խօսելով
Յակոբ Արծկեացոյ վրայ կը գրէ. «Սա այն երգիչն է,
որ ուրիշ անգամ Գրեզորիս Աթթամարցոյ մի տաղը

Աթթամարցին ապրած է Արծկեացի Նետար-
ենց Յակոբի ազգեցութեան տակ:

9. Ողբ ի մահն եղբոր իւրոյ Ղազար քա-
հանայի († 1491):

Ղ. Վ. Փիրղալէմեան կը գրէ²³ թէ Յա-
կոբ իւր եղբոր մահուան առթիւ՝ զմի սրտա-
ռուչ եղերակաճ ողբս յօրինեալ է. որոյ պատ-
ճէն կայ առ Արժ. Արիստակէս Տէր Սարգի-
սեան հայրենակիցն իմ»: Դժբախտաբար յա-
ռաջ չեն բերուած ողբին սկզբնաւորութիւնն
եւ այլ մանրամասնութիւններ գրուածքին յօ-
րինուածութեան վերաբերեալ:

10. Տաղ գարնան աղնիւ:

Տուք օրհնութիւն Տեան Աստուծոյ
Հօր եւ Որդոյ եւ սուրբ Հոգոյն.
Որ զամենայն նա պոյացոյց
Փառք եւ պատիւ ետուր մարդոյն:

Ըզարարածըս զարդարեց
Եւ հըրաման ետուր հողուն.
Բուսոյց հազար ըռանկ ծաղիկ,
Յեղք ի ցեղաց եւ գունըզգուն:

Վարդըն խօսաւ ընդ պուլպուլին,
Քաղցրաբարբառ սիրուն թըռչուն.
Դու գեղեցիկ փետուր ունիս,
Թուչիր ի վեր կացիր արթուն:...

Վարդըն բացաւ ի պաղչանին,
Պուլպուլն եկաւ առաւօտուն,
Ուշաթափեալ խելադնաց,
Անկաւ նա ի վարդին սիրուն:

Պուլպուլն ետուր պատասխանի,
Թէ հարեցայ վարդին հոտուն.
Խելքըս զընաց, յիսնէ թափաւ,
Ինչպէս ելնեմ հետ քեզի հուն:...

վ. Ինձ ողորմի դուք ասացէք,
Երգող բանիս Յակոբ անուն.
Եւ դուք յիշեք ի Քրիստոսէ
Յորժամ հընչէ հողմըն բարուն:

Վերջին տունը, որ գրեթէ բառ առ բառ
կրկնուած է Թ. 11 տաղին մէջ, չունի Զմմա-
ռու օրինակը. կը գտնուի միայն Երեւանի եւ
Քիւրտեանի օրինակներուն մէջ: Տաղս, որուն
ինձ մտաչելի տունները Վիեննայի Թ. 671էն
յառաջ բերի, կ'արժէր ամբողջութեամբ հրա-
տարակել: Այս եւ յաջորդ Թ. 11 եւ 12 տա-

կերպով հոն իր անունը կու տայ Յակոբ Արծկեացի՝
համար. եւ Բազմալէպ, 1905, Թ. 11:
²³ Նօտարք 219, ծան.:

ղերը քով քովի կը գտնուին Զմմառու Թ. 172
ձեռագրին մէջ (կարգն՝ 11, 12, 10), հաւա-
նօրէն իբրեւ մէկ հեղինակի գործ: Ստուգու-
թեամբ կարելի չէ սակայն ըսել թէ անոնք
Նետարենցի կը վերաբերին, թէեւ հաւանա-
կան կ'երեւայ:

Զեռագիրք՝ Երեւան, Պետ. Թանգարան,
Թ. 386, 7 ա: Վիեննա, Մխիթ. Մատ. 671,
89 ա (թերի): Քէչիչեան, Յուլ. Զմմառու
վանուց, 172, 49 ա—51 ա (Ժէ. անանուն):
Քիւրտեան՝ Տաղարան յամէ 1678: Ծ. Վ. Սա-
հակեան, Տաղարան, Թ. 2, էջ 77—82:

11. Տաղ գարնան:

Այսօր եղև պայծառ գարուն,
հոտըն բուրեաց անուշ վարդուն.
Զայնըն քաղցըր զար պըլպուլուն,
եւ եղանակըն հաւերուն:...

վ. Ինձ ողորմի դուք ասացէք
Երգող բանիս Յակոբ անուն.
Եւ դուք յիշեք ի Քրիստոսէ,
յորժամ գոչէ փողըն բարուն:

Զեռագիրք. Վենետիկ, Մխիթ. Մատ.
Տաղարան ԻԹ., էջ 213: Վիեննա, Մխիթ.
Մատ. Թ. 390, 38 ա: Քէչիչեան, անդ,
Թ. 172, 47 ա (Ժէ):

Հրատարակեց՝ Զ. Մ. Պոստոլեան, Կոստ.
Երզնկացի, էջ 179—180. համար. էջ 184—185:
Տաղս հեռաւոր նմանութիւն միայն ունի
Կոստանդին Երզնկացոյ՝

Այսօր եղև պայծառ գարուն
Յնձան ծաղկունք եւ յորդորին...

Եւ Յովհ. Թլկուրանցոյ՝

Այսօր եղև պայծառ գարուն
Յնձան ծաղկունքն ու զարդարին...

տաղերուն հետ, երկուքն ալ հրատարակուած
Զ. Մ. Պոստոլեանէ, Կոստ. Երզնկացի, էջ
110—118: Պէտք է ընդունել, թէ «Յակոբ եր-
գող» ծանօթ եղած է յիշեալ տաղերուն եւ
անոնց ազգեցութեան տակ երգած է:

12. Տաղ գարնան:

Այսօր է մեկ տօն խնդման,
ծաղկունքն ամենայն բացման.
Պըլպուլըն կ'առնէ Փիղան,
աւետիս կու տան գարնան:...

4. Երգէ զբանս ուրախութեան վասն ցնծութեան մարդկան. Յակոբ ասցողս անսխտան, յիշման զիս առնէք արժան:

Ձեռագիրք. Քէշիշեան, Յուլ. Չմամառու վանաց, Թ. 172, 48ա (ԺԷ): Ե. Վ. Սահա- կեան, Տաղարան Թ. 3, էջ 115—117:

Համեմատէ ասոր հետ «տաղն դարնան եւ ուրախութեան».

Ահա հոտըն դար դարնան. Իւր տեսն երեւի խընդման. Ձինչ կայ պաղչայ, պօստան, Ծաղկունք ամենայն բացուան...

ԺԳ. տունը կը սկսի.

Այսօր է մեզ տօն խընդման. Հաւասար սիրելեացդ որ կան...

Հ. Մ. Պոտուրեան այս տաղը, զոր կը հրատարակէ միւսանգամ²⁴, կ'ուզէ վերագրել Կոստ. Երզնկացւոյ: Երկու տաղերու մէջ նմանութեան դժեր կան. եթէ ստուգիլ Կոստանդին է վերջնոյս հեղինակը, պէտք է գՅակոր անոր ազդեցութեան տակ ենթադրել: Կ'արժէր նետարարնց Յակոբ եպիսկոպոսի այս տաղերը խնամով ի մի հաւաքել եւ հրատարակել:

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

ԲԵԼՔԻՐ ԵՒ ՀՈՅԵՐԸ

Ե. ԳԼՈՒԽ

Մատթէոս Ուռնայեցի պատմիչը եւ իր դատողութիւնները Խաչակիրների վրայ: Երուսաղէմի հայ քաղաքիները: Գրիգոր վկայաւէր եւ Բարսեղ Ա. կաթողիկոսները: Գրիգոր ԺԳ. պապի գնահատականը:

Մեր հին պատմիչների մէջ Խաչակրական առաջին արշաւանքի պարագանների վրայ խօսել է Մատթէոս Ուռնայեցին, որ ժամանակակից էր եւ իր տարեգրութիւնները արձանագրել է մասամբ իբրեւ ականատես եւ մաս-

²⁴ Նախ լոյս տեսած Գ. Վ. Սրուանձաեանցի Մանանայի մէջ, էջ 277—279. ապա Կոստ. Երզնկացի, էջ 173—176:

ամբ իր լսածների հիման վրայ: Եւ որովհետեւ նա ընդարձակօրէն պատմում է Բելգիացի իշխանների գործերն, ուստի հարկ եմ համարում առանձնապէս կանգ առնել նրա պատմութեան վրայ:

Հին հայ մատենագիրների կեանքն եւ վարքը առ հասարակ քիչ է ծանօթ: Ուռնայեցու մասին էլ այսքան միայն գիտենք, ինչպէս ինքն է հաղորդում, որ ծնունդ է Եղեւսիցում եւ վանական էր, իր ապրած վանքի վանահայրը:

Ուռնայեցի իր ժամանակագրութիւնը սկսում է խաչակրութիւնից մօտ 1½ դար յառաջ, այն է 952ին եւ հասցնում է մինչեւ 1136: Մեռել է նա այդ թուականին, թէ ուրիշ պատճառով չէ շարունակել, որոշ չէ: Չամչեան նրա մահը դնում է 1144ին, Եղեւսիցի՝ մահմետականներից դրաման եւ հայերի կոտորածի ժամանակ¹: Յամենայն դէպս վերջիչեալ թուականից, 1136ից յետոյ, նրա գործը շարունակել է ոմն Գրիգոր Երէց, նոյնպէս հոգեւորական, թէեւ ոչ կրօնաւոր եւ բերում է մինչեւ 1162: Այս երէցը հաւանականաբար Մատթէոսի աշակերտն է եղած, որովհետեւ իրօրութիւններն եւ մարդիկը դատում է նոյն եղանակով եւ լեզուն էլ նոյնպէս ուսմական գրաբար է եւ նոյն ոճով, ինչպէս Մատթէոսինը:

Ուռնայեցու բոլոր պատմածները հեռու են իրականութիւն լինելուց եւ իրաւունք ունի Չարբանէլեան նրան՝ «միամիտ եւ դիւրահաւան» կոչելու²:

Մատթէոս Ուռնայեցի իր պատմութեան առաջին մասում ի մէջ այլոց, շատ չահեկան տեղեկութիւններ է տալիս Ռուբինեան հարստութեան ծագման եւ սկզբնական գործունէութեան վրայ: Բուն խաչակրական շրջանի վրայ էլ այնպիսի մանրամասնութիւններ է պարունակում, որոնք ժամանակակից միւս, եւրոպացի կամ սիրիացի արաբ պատմիչների քով չկան:

Մատթէոս՝ Խաչակիրների Ս. Երկրի ազատութեան համար Եւրոպայից գալը, «Հոռմայեցուց ելք» է անուանում եւ համարում է կատարումն այն մարդարէութեան, որ արել է Մեծն Ներսէս կաթողիկոսը, «գորս վասն Հռոմայեցուց ելիցն խօսեցաւ ընդ նախարարան եւ ընդ իշխանան Հայոց աշխարհին»³:

¹ Պատմութիւն Հայոց, Գ. հատ., էջ 25:

² Պատմութիւն Հայ Գործութեան, էջ 663—664:

³ Յիշատակութիւններն առնում եմ Մատթէոս

Եւ նա այսպէս է նկարագրում այդ «Ելքը»: «Եւ ահա յայսմ ամի շարժեալ եղեւ ամենայն Իտալիա եւ Սպանիա մինչեւ յԱփրիկէա եւ խորին ազգն Պրանկաց, եւ դոհեալ անթիւ եւ անհամար եւ անազին բազմութեամբ որպէս դմարախ որ ոչ թուի եւ կամ որպէս դաւազ ծովու որ ոչ քննի մտաց, եւ անաւոր մեծութեամբ եւ բարձրազահ իշխանութեամբ ելեալ գային իշխանքն աշխարհին Պրանկաց, եւ իւրաքանչիւր զօրօք գային յօգնութիւն քրիստոնէից եւ առ ի փրկել յայլազգեաց զսուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, եւ ազատել ի Տաճկաց զսուրբ գերեզման աստուածընկալ, հաւարք փառաւորք եւ թագաւորազունք, հաւատով եւ ամենայն աստուածաշնորհութեամբ զարդարեալք եւ էին սնեալք ի գործս բարութեան»:

Ապա յիշում է պետերի անունները. «Կոնդալիք, այր հօր, որ էր յազգէ թագաւորացն Հռոմայեցուց⁴ եւ նորին եղբայրն Պաղտիմի (Baldwin, Baudouin): Այս Կոնդալիք էր, «որ ունէր զհետ իւր զթագն եւ զթուրն վեսպիանու թագաւորին»: Այնուհետեւ շարում է խաչակիր իշխանների անուններ՝ «Պեմունդ (Boemund), Տանգրի (Tancrede), Չնճիլ (Saint Gillel), այր ահարկու եւ փառաւոր, եւ Ռուպէրթ Նորմանաց կոմս (Robert comte de Normandie) եւ միւս այլ Պաղտիմի (Baldwin du Bourg), եւ կոմսն որ ասի Չոսլին (Joslin) այր քաջ եւ հօր...: Գային եւ զհետ սոցա բազում եպիսկոպոսունք, քահանայք եւ սարկաւազունք...»: Կոպոսունք, քահանայք եւ սարկաւազունք...»:

Մատթէոս իր պատմութեան մէջ «Կոմսն մեր» է կոչում «Պաղտիմին», որի իշխանութեան տակ է գտնուել ինք Եղեւսիցում: Գրիգոր Երէց պատմում է թէ այս լատին կոմսն իրան խոստովանահայր է ընտրել մի հայ հոգեւորական, «Բարսեղ վարդապետն Հայոց»:

Եւրոպական աշխարհն առաջին անգամ ծանօթացաւ Ուռնայեցու պատմութեան, երբ Շահան Ջրպետ (Cirbied) Փրանսերէնի թարգմանեց նրա՝ յատկապէս խաչակիրներին հայող մասը, որին Silvestre de Sacy կցել էր իր ծանօթագրութիւնները⁵: Այս առաջին թարգմանութիւնից 40 տարի ետքը հայագէտ գաղղիացի դիտնականը Դիւլոուիէ՝ հրատարակեց Ուռնայեցու Պատմութեան Երուսաղէմի հրատարակութիւնից, 1869ին:

⁴ Կոնդալիք էլ, այն է Գոդֆրուա՝ իրօք իր մեծ մօր կողմից, Մեծն Կարոլոս (Charlemagne) գաղղ. թագաւորից էր սերում, որ «Հռոմէական կայսր» է կոչուած (800—814):

⁵ Notices et extraits des Manuscrits de la Bibliothèque Imperiale, Paris, Tome IX.

հայեցու ամբողջ պատմութիւնը, նրան կցելով նաեւ Գրիգոր Երէցի շարունակութիւնը⁶: Այս թանգարժէք գործը թարգմանիչը նուիրել էր Ռուսաց Ալեքսանդր Բ. կայսեր: Դիւլոուիէյի այս հրատարակութիւնը կարեւոր էր նրանով մանաւանդ, որ բազմաձևութեամբ թարգմանիչը բանասիրական-պատմական բազմաթիւ հմտալից ծանօթութիւններ էր կցել իր թարգմանութեանը: Այս աշխատութիւնը մեծապէս դնահատուած է հայ հեղինակների կողմից: Երուսաղէմի տարգրութեան հրատարակիչը «Հանճարասէր քննութիւն» է անուանում, թէեւ տեղ տեղ ուղղումներ է կատարել նրա ծանօթագրութիւնների մէջ:

Այնուհետեւ Բելգիացի հայագէտ Պրոֆ. Ֆէլիքս Նէվ, գաղղիերէն լեզուով հրատարակել է Մատթէոս Ուռնայեցու պատմութեան այն էջերն, որոնց մէջ հայ ժամանակակից պատմիչը խօսում է յատկապէս Խաչակրութեան այս առաջին շրջանի Բելգիացի պետերի մասին⁷:

Ուռնայեցին ընդհանրապէս շատ գոհ է քրիստոնեայ եւրոպացիների արշաւանքից այլազգիների դէմ եւ նուիրական է համարում նրանց Ս. Երկիրն ազատելու նպատակը: Բայց Խաչակիրների եւ տեղացի հայերի յաճախակի շփոթների ժամանակ, երբեմն նրանց մէջ էլ անհաճոյ դէպքեր եւ նոյն իսկ ծանր ընդհանրութիւններ եւ տեղի ունեցել եւ Մատթէոս այսուրեմներ են տեղի ունեցել եւ Մատթէոս այսպիսի պարագաններում դառն լեզու է գործածում Խաչակիրների դէմ եւ նոյն իսկ ուրախանում է, որ սրանք պարտութիւն են կրում մահմետականներից: Դիւլոուիէ այսպէս է բացատրում այդ հայ-լատինական ընդհանրութիւնները, արդարացնելով Մատթէոսի դանդաղաները:

«Պրանկներն, ասում է նա, իրենց սուարի եւ կողոպուտի բնագոյով եւ այն փառասիրական ոգւով, որ միացած էր նրանց միամիտ բարեպաշտութեանը, երբեմն ձերբակալել են նաեւ հայ պետեր եւ կեղեքել շատ դաւառներ, օտար աշխարհականների պէս: Այս բռնութիւնների, ինչպէս եւ իր հայրենիքի դժբախտութիւնների յիշատակը՝ մեր ժամանակատեղիներին (Ուռնայեցուն) ստիպել են դառն խօսքեր

⁶ Chronique de Mathieu d'Edesse (962—1136) avec la continuation de Gregoire le Prêtre jusqu'en 1162, par Edouard Dulaurier, professeur à l'École Impériale des langues Orientales vivantes, Paris 1858.

⁷ Felix Nève, Les chefs belges de la Première Croisade, d'après les historiens arméniens, Bruxelles 1857.